

Deizme Karşı Dua: Kur'an'da Allah'la Etkili İletişimin Gücü

Sibel Kulak | [0009-0005-4024-6819](https://orcid.org/0009-0005-4024-6819) | sibelkulak27@gmail.com

Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı

Niğde, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/00jga9g46>

Öz

Batıda bilim-din çatışması ekseninde ortaya çıkan deizm, tanrı-insan ilişkisinde her ne kadar kiliseyi aracı olmaktan çıkarsa da tanrının aşkınlaştırılması problemiyle yüzleşmek durumunda kaldı. Ancak Müslüman kültüründe Batıda olduğunun aksine Allah-insan ilişkisi dua kavramı üzerinden dinamik bir yapı arz eder. Bu çalışmanın amacı, Allah-insan ilişkisinin “dua” boyutunu, deizme götüren nedenler bağlamında inceleyerek bir Müslümanın neden deist olamayacağını ortaya koymaktır. Deizm kavramının, Allah-insan ilişkisi bağlamında farklı başlık ve bakış açılarıyla çok defa ele alınmakla beraber, “dua” özelinde müstakil bir konu olarak çalışılmadığı tespit edilmiştir. Çalışmanın bu anlamda farklı bir okuma imkânı sunacağı ve literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Araştırmada öncelikle “dua” kavramı Kur’ani perspektif ve ilgili ayetler çerçevesinde ele alınmış ve şu sorulara cevap aranmıştır: Allah-insan ilişkisinin mahiyeti nedir? İnsanın Allah ile doğru iletişim kurmasında duanın etkisi ve önemi nedir? Deizmde Allah-insan ilişkisi nasıl tanımlanmaktadır? Kur’an’da yer alan Allah-insan ilişkisi açısından Allah’la sağlıklı iletişimi yakalamış bir Müslüman deist olabilir mi? Bu sorulara verilen cevaplardan hareketle araştırma sonunda dua vasıtasıyla Allah’la samimi ve etkili iletişim kuran bir Müslümanın deizme yönelemeyeceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Kelam, Allah, İnsan, Deizm, Kur’an, Dua.

Atıf Bilgisi

Kulak, Sibel. “Deizme Karşı Dua: Kur'an'da Allah'la Etkili İletişimin Gücü”. *Nisar* 5 (Kasım 2024), 57-77.

Geliş Tarihi	05.09.2024
Kabul Tarihi	04.11.2024
Yayın Tarihi	30.11.202
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	nisardergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Impossibility of Deism from a Muslim Perspective: A Study on the Concept of Prayer in the Qur'an

Sibel Kulak | [0009-0005-4024-6819](https://orcid.org/0009-0005-4024-6819) | sibelkulak27@gmail.com

Teacher, Ministry of National Education

Niğde, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/00jga9g46>

Abstract

Deism, which emerged on the axis of science-religion conflict in the West, had to face the problem of the transcendentalization of God, even though it removed the church as an intermediary in the God-human relationship. However, in Muslim culture, unlike in the West, the relationship between God and human beings has a dynamic structure through the concept of prayer. The aim of this study is to examine the “prayer” dimension of the God-human relationship in the context of the reasons that lead to deism and to reveal why a Muslim cannot be a deist. Although the concept of deism has been discussed many times with different titles and perspectives in the context of God-human relationship, it has been determined that it has not been studied as a separate subject in the context of “prayer”. In this sense, it is thought that this study will offer a different reading opportunity and contribute to the literature. In the study, first of all, the concept of “prayer” is discussed within the framework of the Qur'anic perspective and related verses and answers to the following questions are sought: What is the nature of Allah-human relationship? What is the effect and importance of prayer in establishing correct communication with Allah? How is the God-human relationship defined in deism? Can a Muslim who has achieved a healthy communication with God in terms of the God-human relationship in the Qur'an be a deist? Based on the answers to these questions, the study concluded that a Muslim who establishes sincere and effective communication with God through prayer cannot turn to deism.

Keywords

Kalam, God, Human, Deism, Koran, Prayer.

Citation

Kulak, Sibel. “Deizme Karşı Dua: Kur'an'da Allah'la Etkili İletişimin Gücü”. *Nisar* 5 (Kasım 2024), 57-77.

Date of Submission	05.09.2024
Date of Acceptance	04.11.2024
Date of Publication	30.11.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External

Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	nisardergisi@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Deizm terimi başlangıçta teizm ile eşanlamlıydı ve yalnızca etimolojik olarak farklılık gösteriyordu: Teizm, Tanrı için Yunanca “theos” kelimesine, deizm ise Latince “deus” kelimesine dayanıyordu. Ancak on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda deizm, rasyonalist teolojik heterodoksinin başka bir biçimini ifade etmeye başladı.¹ Genel olarak deizm, bir yaratıcıyı kabul etmekle birlikte onun mesajlarını içeren vahyi kabul etmeyen görüşlerin ortak adı olarak kullanılmaktadır.²

Deizm, Müslüman tarih içinde Berâhime ve müşrik toplumlardaki inançlarla bazı benzerlikler taşımasına rağmen, felsefi bir düşünce olarak ilk kez Avrupa'da dile getirilmiştir. Deizmin doğduğu on yedinci yüzyıl öncesinde, Avrupa'da felsefe, din ve bilim alanlarında meydana gelen değişimler bu düşüncenin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Din alanında Martin Luther'in (ö. 1546) öncülüğünde başlayan Reform hareketi, bilimde Newton'un (ö. 1727) tanıttığı doğa yasalarının keşfi ve felsefede Descartes'in (ö. 1560) aklın nihai kaynağı olduğu yönündeki iddiaları, bu değişimlerin temelini oluşturur.³

Deizmin ortaya çıktığı döneme ve coğrafyaya bakıldığında, o zamanlarda Hıristiyanlık ile bilim insanları arasında belirgin bir çatışmanın yaşandığı görülür. Avrupa toplumları, hakikate ulaşmak için dini ritüelleri reddetmeyi bir çözüm yolu olarak benimsemiştir. İngiliz deizminin öncüsü sayılan Cherbury'li Lord Herbert (ö. 1648), Tanrı ve ahiret inancını kabul etmekle birlikte kutsal metinlerin otoritesini reddetmiş, din adamları kurumuna sert eleştiriler yönelterek evrensel hakikatlere ulaşmada aklın yeterli olduğunu savunmuştur.⁴ Dolayısıyla deizmin ortaya çıkışı, asıl itibarıyla “insan eliyle oluşturulmuş” Hıristiyanlık inancının ortaya koyduğu tanrı ve din tasavvuruna karşı toplumsal bir reaksiyon, bir bakıma reform talebidir.⁵ Bu reform talebinin içinde, Hıristiyanlığı akılcı bir temele oturtma çabasıyla gizemlerden arındırma, asli günah ve kefarete doktrinini reddetme ve pagan etkisiyle geliştiği savıyla teslisi inkâr etme eğilimleri yer almaktadır.⁶

Hıristiyan ve Müslüman toplumlardaki deistik inançlar mukayese edildiğinde deizme yönelim noktasında farklı gerekçeler söz konusu olabilmektedir. Deizm vahyi inkâr eder;

¹ Allen W. Wood, “Deism”, *Encyclopedia of Religion*, ed. Lindsay Jones (New York: Thomson Gale, 2005), 4/2251.

² Mustafa Bozkurt - Mehmet Kuyucu, “Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm'in Temel İddialarının Eleştirisi”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2020), 443-444.

³ Meryem Kardaş, “Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru”, *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 15.

⁴ Hüsameddin Erdem, “Deizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/110.

⁵ İbrahim Halil Erdoğan, “Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* / 11/57 (2018), 790.

⁶ Ahmet Erhan Şekerci, *Aydınlanma ve Din* (İstanbul: insan yayınları, 2015), 96.

ancak bir Hıristiyan ile bir Müslüman'ın inkâr ettiği vahiy aynı nitelikte midir? Batıda, kilisenin akla tahakkümüne karşı Tanrı ile iletişimi aracı kurumlara bağlayan din kurgusuna yönelik tepki şeklinde ortaya çıkan deizm daha tercih edilebilir bir konumdadır. Çünkü Hıristiyan deistin reddettiği vahiy Tanrı'dan gelen vahiy değil insan eliyle oluşturulmuş yapay bir vahiydir. Dolayısıyla bir Hıristiyan'ın deizme geçişi bâtıldan hakka doğru ilerleyen pozitif bir gelişme olarak düşünülebilir. Batı'nın deistleri belki Hanif olarak bile görülebilir.⁷ Ancak tüm bu sözü edilen durumlar bir Müslüman için geçerli değildir. İslâm'da ruhbanlık yoktur. Müslüman, Tanrı'yla doğrudan bağlantı kurabilir. Kur'an birçok ayette düşünmeyi, akletmeyi öğütler.⁸ Bu noktada Müslüman toplumdaki deist, vahye değil, yaşanan dine tepkilidir; "Din buysa..."söylemi çoğu kez çıkış noktasıdır. Bir Hıristiyan, deistik yolculuğunda -belki de- İslam'a yönelme imkânı bulabileceken; Müslüman, ilerleyen süreçte ateizme sürüklenebilmektedir.

Batı'da ve Müslüman dünyasında vahye tepkisel bir süreçte gelişen klasik deizm düşüncesi, modern dönemde, âtil bir tanrı anlayışını kabul etmekle beraber, akli dinin yerine koymak suretiyle bütün ilahi dinleri reddeden bir felsefi akım haline gelmiştir. Yeni dönemde insanların bu akıma yönelme nedenleri de farklılık göstermektedir. Deizm, özellikle Hıristiyanlık gibi akli ve doğal gerçeklerle çelişen inanç sistemleri üzerinde derin etkiler yaratmış bir düşünce biçimidir. Bu kadar etkili olmasının başlıca nedeni, akli ön planda tutmasıdır.⁹ Bugün deizme yönelmenin başlıca nedenlerinden biri sekülerizmdir. Bu bağlamda, deist düşüncenin özellikle dini eğitim almamış ve seküler bir yaşam tarzını benimseyen gençler arasında yaygın olduğunu ifade etmek mümkündür.¹⁰

Müslüman toplumlarda özelde Türkiye'de deizmi ortaya çıkaran nedenler incelendiğinde sekülerizmin yanı sıra şu başlıklar öne çıkmaktadır:

- a) Din-bilim ilişkisindeki problemler,
- b) Din dilinin ikna edici olmaması,
- c) Akıl unsurlarının göz ardı edilmesi,
- d) Özgürlüğün kısıtlanacağına dair bir kaygı.

Yukarıda sıralanan nedenler incelendiğinde görülecektir ki bir Müslümanın deizme meylenmesi- Hıristiyanlıktaki gibi- dinin kendisine yönelik bir tepki değil, uygulamadaki dine karşı gösterilen bir reaksiyondur. Bununla beraber Müslüman birinin deistik inançlara

⁷ Şaban Ali Düzgün, "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin", *Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm* (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 13.

⁸ el-Bakara 2/44,73,76,164,242.

⁹ Harun Çağlayan, "Psiko-sosyal ve Teolojik Açından Deist Söylem", *Hz. Peygamber ve Gençlik Sorunları*, (2019), 53.

¹⁰ Y. Sinan Zavalısız- Ensar Şahin, "Ateist ve Deistlerin Din Algısı": *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2018), 567-599.

yönelmesinin temelinde İslam'daki Allah-insan iletişimini sağlıklı kuramamış olması yatmaktadır. Allah insana inanması gerekli inanç esaslarını, emir ve yasakları, kul olmanın gereklerini vahiy ve peygamberler vasıtasıyla açıklar. İnsanın Allah'a karşı görev ve sorumlulukları, Allah'ı isim ve sıfatlarıyla nasıl bilmesi gerektiği aynı şekilde haber verilir. Kur'an'da idealize edilen Müslüman profiline uygun hayat süren bir Müslüman inanç noktasında bâtil yol arayışı içinde olmaz. Müslüman, Allah ile iletişimi güçlü tuttuğu sürece bâtil da ona zarar vermez.

Allah insanı başıboş yaratmamış,¹¹ kendi içinde Yaratıcı ile ilişki kurabilecek bir potansiyel(fitrat) var etmiş ve bununla uyumlu bir vahiy göndermek suretiyle bu ilişkinin nasıl olması gerektiğini de ona haber vermiştir. Bu minvalde Kur'an'da ifade edilen dua, zikir, tövbe, ibadet kavramlarının önemi insanın Allah ile olan dikey ilişkisinde sıklıkla vurgulanır.¹²

Allah-insan iletişiminde dua kavramının özel bir yeri vardır. Kur'an'da içinde dua kelimesinin geçtiği yaklaşık iki yüz ayet bulunur. Dua, ibadetleri kapsayıcı bir özellik taşır; yaratıcı ile yaratılan arasındaki en etkili iletişim biçimidir. İnsan, sıkıntılardan kurtulmak için Rabb'ine yöneldiği gibi sıkıntılara uğramamak için de aynı şekilde O'nu anar, afiyette olduğu durumlarda O'na şükreder, kalbini O'na açarak yalvarır. Kişi, hayatının bütün dönemlerinde, her yerde ve her zamanda Rabbine dua eder. Dua, insanda aidiyet ve rahatlama hissi yarattığı için dua eden insan huzurludur, kalbi mutmündür ve arayış halinde değildir. Çünkü kişi bilir ki dua ettiğinde Rabbi mutlaka o duaya icabet edecektir.¹³ Bu bağlamda; çalışmanın amacı Allah-insan ilişkisi sağlıklı kurulan bir Müslümanın deist olamayacağını Kur'an'daki ayetler ışığında ortaya koymaktır.

Deizm üzerine yapılan akademik çalışmaların daha çok Hıristiyan deizmi üzerine felsefi bir bakış açısıyla oluşturulmuş çalışmalar olduğu görülmektedir. İslam inancı bağlamında ele alınan araştırmalarda ise sekülerizm başta olmak üzere olumsuz din algısı, hurafeler, etkisiz din dili gibi nedenler deizm gerekçeleri olarak sıralanmıştır. Çalışma Müslüman dünyasındaki deizmin en temel nedeninin, Kur'an'da ortaya konulan Allah-insan ilişkisi modelinin etkili şekilde uygulanmayışından kaynaklı olduğu iddiasını taşımaktadır. Çalışmanın bu anlamda literatüre katkı sağlayacağı ve sonraki benzer çalışmalara kapı aralayacağı düşünülmektedir.

1. Deizmde Tanrı Tasavvuru

Deizm inancına göre Tanrı'nın varlığı ve birliği açıktır. İnsan akıl yürütmeye kendi varlığı ve evrenin varlığından yola çıkarak Tanrı'nın varlığına ulaşabilir. İnsan kendi kendini yaratmamıştır; anne-babası da onu yaratmamıştır. Âlemde görülen her şeyin bir

¹¹ el-Mü'minûn 23/115.

¹² Âl-i İmrân 3/89, el-Enbiyâ 21/50, el-Bakara 2/21, et-Tevbe 9/103.

¹³ el-Bakara 2/186.

başlangıcı ve sonu vardır. Bu ve benzer sorgulamalar neticesinde Allah'ın varlığıyla ilgili Müslüman kelâmında bulunan isbât-ı vacib yöntemlerine benzer bir akıl yürütmeyle yaratıcı bir varlığa/ilk nedene/ muharrik güce ulaşılır. Bu güç Tanrı'dır.¹⁴

Deizm inancına göre Tanrı mükemmeldir, bu nedenle zaman dâhil hiçbir takyid onun için söz konusu olmamalıdır. Zaman, bizim gerçekliğimize ait bir tanımlamadır; tanrı, zamansal bakımdan sınırlandırılması düşünülmemeyen ezeli bir varlıktır. Dolayısıyla ontolojik olarak birbirinden farklı iki varlık olan Tanrı ve insanın zaman ortak zemininde bir araya gelmesi düşünülemez. Deizm inancı, Tanrı-âlem-insan arasındaki ilişkiyi bütünüyle koparan mutlak aşkını yaklaşımı benimsemiştir. Kur'an'a göre, insan Allah ile ibadet ve dualar yoluyla bağ kurabilir ve bu sayede hayatında anlamlı değişimler gerçekleştirebilir. Ancak deist düşünceye sahip olanlar için böyle bir ilişki mümkün görünmez. Çünkü deizmde, Tanrı'nın her şeyi bilmesinin, o şeyin zorunlu olarak gerçekleşmesine yol açacağı düşünülür. Bu da insanın özgür iradesini kısıtlayacağı için Tanrı'nın evrene ve insan yaşamına müdahil olduğu fikri reddedilir.¹⁵

Deist anlayışlarda kâinatta müşahede edilen ihtişam, intizam, kemâlât gibi üstünlükler basit bir akıl yürütme ile dahi Tanrı'nın varlığı yanında, onun, cömert, bilgili, merhametli olduğuna dair kanıtlar olarak kabul edilmiştir. Hatta bu kanıtlar Tanrı'nın bilgisine ulaşmak için kutsal kitaptaki ayetler yerine geçebilecek asıl ayetlerdir.¹⁶ Bu durumda tekrardan bir vahye ya da peygambere ihtiyaç yoktur.

Deizm terimi, Latince'deki 'deus' (tanrı) kelimesinden türemiştir ve Grekçe'de yine tanrı anlamına gelen 'theos' kökenli teizm ile sözlük anlamı açısından örtüşür. İngilizcede 'Deism', Fransızcada 'Déisme', Arapçada ise 'er-Rubûbîyye' veya 'el-Ulûhiyye' olarak ifade edilirken, Türkçede 'Yaradancılık' veya 'İlahçılık' olarak karşılık bulur. Sözlük anlamı bakımından 'Tanrıçılık' ya da 'Rabçılık' şeklinde çevrilebilse de, 'Rab' kökünden türeyen 'Rubûbî' ifadesi ile deizmin kavramsal anlamı arasında belirgin bir uyumsuzluk olduğu görülmektedir.¹⁷

Rab kelimesi; yönetmek, hükmetmek, idare etmek ve varlıkları aşamalı olarak olgunlaştırıp eksiksiz hale getirmek anlamına gelir.¹⁸ Bu açıdan bakıldığında, kelimenin ifade ettiği anlamlar ile deizmin tanrı anlayışı birbiriyle uyumlu değildir. Deist görüşe göre Tanrı, ne yönetir, ne emreder, ne de hükmeder; yalnızca evrenin sahibidir. Ancak Rab ismi, şefkat, merhamet ve terbiye ederek varlığını devam ettirme anlamlarını içerir ve bu nitelikler evrendeki tüm varlıkları, özellikle de insanı kapsar. Bu sıfatların insana yönelik

¹⁴ Thomas Paine, *Akil Çağı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013), 29-30.

¹⁵ Ergin Ögçem, "Tanrının Bazı Sıfatları Bağlamında Deizmin İmkânına Dair Biz Analiz", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/69 (2020), 1433.

¹⁶ Paine, *Akil Çağı*, 29.

¹⁷ Erdoğan, "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz", 789.

¹⁸ Rağib el-İsfahanî, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, çev. Mehmet Yolcu - Abdulkaki Güneş (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), 407.

olmadığını düşünmek mantıklı bir çıkarım değildir. Müslüman kültüründe 'Allah' ismi, Tanrı'nın aşkın yönüne işaret ederken, 'Rab' ismi ise O'nun yaratılmış varlıklar üzerindeki etkilerini ve fiili tecellilerini temsil eder.¹⁹

1.1. Deizmde Tanrı-Âlem İlişkisi

Deizme göre, Tanrı ilk sebep olarak âlemi yaratmış ve onu yöneten değişmez yasalar koymuştur. Tanrı yaratılışa, yarattığı evrene hiçbir şekilde müdahale etmez. Buna gerek de yoktur. Evren mükemmeldir. Eğer tanrı evrene müdahil olursa bu durum evrenin ve evrendeki doğal yasaların yeterince mükemmel yaratılmadığı anlamına gelir.²⁰ Evrenin düzeni var olan zorunlu tabiat yasaları ile sebep-sonuç ilişkisi içerisinde gerçekleşmektedir.

Deistlerin sözü edilen determinist yaklaşımla ilgili en çok kullandıkları benzetme Newton'un saat metaforudur. Bu benzetmeye göre, Tanrı bir saat ustası gibi saati kurar ve ardından işleyişine karışmadan kendi haline bırakır. Ancak, deist görüşlere yönelik eleştirileriyle tanınan İngiliz filozof ve teolog Samuel Clarke (ö. 1729) bu benzetmenin hatalı olduğunu savunur. Clarke'a göre saatçi yalnızca parçaları üretirken, Tanrı hem parçaları hem de bunların uyum içinde çalışmasını sağlayan sistemi yaratır ve bu sistemi sürekli gözlemler. Maddenin kendi başına bu kanunları oluşturması mümkün olmadığı için, her şeyin düzenli işleyişi Tanrı'nın sürekli ilgisini gerektirir. Aksi hâlde, evrene müdahale etmeyen bir Tanrı, olup bitenlerden haberdar olmayan, değişim yaratacak bir güce ve düzen kuracak bir iradeye sahip olmayan bir varlık olur. Böyle bir Tanrı anlayışının insanı tatmin edemeyeceği açıktır.²¹ Dolayısıyla Tanrı'nın yarattığı âlemle ilişkili olduğunu düşünmemiz aklen de zorunludur.

Deistlerin görüşleri şu şekilde bir tanrı tasavvuru oluşumuna imkân tanıyarak kendi içinde çelişik bir düşünceye sebebiyet verir:

a) Evreni yoktan var eden bir Tanrı mevcuttur ve O, varlığı yokluğa tercih etmiştir. Bu durum, Tanrı'nın "irade" sıfatına sahip olduğunu gösterir.

b) Tanrı, evreni yokluktan varlığa çıkardığına göre, sınırsız bir güce sahiptir. Dolayısıyla, O'nun "kudret" sıfatı bulunmalıdır.

c) Evreni yaratan Tanrı, onun düzenli işleyişini sağlamak amacıyla değişmez yasalar belirlemiştir. Bu da O'nun "ilim" sıfatına sahip olduğunu ortaya koyar.²²

Deizmin, Tanrı'nın evrene müdahale etmediği fikri, bazı kelâmî sorunlara neden olmaktadır. Örneğin, evrenle ilgilenmeyen bir Tanrı, acaba evreni bilmekte midir? Evren üzerinde aktif bir tasarrufu bulunmadığına göre, bu Tanrı gerçekten güçlü müdür? Ayrıca,

¹⁹ Bekir Topaloğlu, "Rab", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/373.

²⁰ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 209.

²¹ Düzgün, "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin", 3.

²² Erdoğan, "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz", 793.

istekleri ve iradesi olan bir Tanrı'dan söz etmek mümkün müdür? Özetle, deizm, Tanrı hakkında konuşmayı asgari düzeye indirir ve Tanrı'nın ilmi, kudreti, iradesi, merhameti ve adaleti gibi niteliklerine dair tutarlı bir açıklama sunamaz.²³ Deistlerin Tanrı anlayışı, Tanrı kelimesinin sözlük anlamıyla dahi uyumlu olmayan bir bakış açısı sunar; Tanrı'yı güçlü ve hükümran kılmak yerine, aciz ve güçsüz bir konuma indirgemektedir.²⁴

Deizme göre, evren Tanrı tarafından yaratılmış olsa da Tanrı'nın yaratma sürecinde aktif ve sürekli bir rolü yoktur. Deizmin en zayıf noktası, dini hayatın özüne ve işlevine aykırı olan bu tür anlayışlara yer vermesidir. Emekliye ayrılmış ve adeta putlaştırılmış bir tanrı tasavvurunun, dini duygu ve düşüncüyü tatmin etmesi mümkün değildir.²⁵

1.2. Deizmde Tanrı-İnsan İlişkisi

Deistler, evrenin ve canlıların yoktan yaratılması konusunda teizme yakın bir yaklaşım sergilemelerine rağmen, Tanrı ile yarattığı varlıklar, özellikle de insanlar arasındaki ilişkiyi açık bir şekilde ifade edememişlerdir. İnsanın akıl ve irade sahibi bir varlık olduğu, biyolojik, psikolojik ve sosyal açıdan çeşitli ihtiyaçlara sahip bulunduğu tartışmasız bir gerçektir. Birçok bakımdan acizyet içinde bulunan insanın, her türlü eksiklikten uzak bir yaratıcıyla ilişki kurmadan var olması fikri, tutarsız bir iddiadan öteye geçemez.²⁶

Deizm, özellikle inanç konusunda akli esas kabul ettiği için hemen hemen her deist düşünür, kendi aklına uygun bir deizm anlayışı geliştirmiştir. Örneğin, deizmin bazı formlarında Tanrı'nın sonsuz merhamet ve sevgi dolu bir varlık olduğu ön plana çıkar. Bu bağlamda bahsedilen Tanrı, insanları çok sever ve tek arzusu onların mutlu olmalarıdır. Varlığı, insanların sorunlarını çözmek için yeterli bir sebeptir. 'Ahlâkî Terapi Edici Deizm' olarak adlandırılan bu anlayışta, Tanrı 'insanlar ihtiyaç duyduğunda yardım eden' bir 'terapist' rolündedir; ancak kendisine itaat, sorumluluk, adanma veya belirli ritüeller aracılığıyla ibadet talep etmez. Bu inanç sistemindeki Tanrı, insanların işlerine müdahil olmaz; O, evreni yaratmak gibi büyük görevlerle meşguldür ve insanlarla mesafeli bir ilişki kurar.²⁷

Deizm, insan aklına sınırsız bir güven duyar. Deistler, insana akıl verilmesini yeterli bulurken, aynı zamanda insanın nefsi duygularla hareket edebilen bir varlık olduğunu göz ardı ederek akli tanrısallığın önüne koyma hatasına düşmüşlerdir.²⁸ Deizm, böylelikle insanı

²³ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı, 2010), 131.

²⁴ Erdoğan, "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz", 794.

²⁵ Aydın, *Din Felsefesi*, 131.

²⁶ Emre Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 428.

²⁷ Mustafa Bozkurt- Mehmet Kuyucu, "Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm 'in Temel İddialarının Eleştirisi", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2020), 449.

²⁸ Dorman, *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*, 228.

ona şah damarından daha yakın olan²⁹ Rabb'inden koparmış, köksüz, tek başına sınırlı aklıyla baş başa bırakmıştır. Denilebilir ki deizmde Tanrı ile insan arasındaki ilişki çerçevesinde, insanlara ilgisiz kalan ve onların dua ve niyazlarını duymayan, dini ve ahlaki kuralları koymaktan aciz, tamamen pasif bir Tanrı tasavvuru vardır.³⁰

2. Kur'an'da Tanrı Tasavvuru

İslam inancının temeli tevhittir. Kur'an'a göre Allah birdir ve tektir.³¹ Ancak tam ve doğru bir Allah inancı O'nun varlık ve birliği yanında zatına yaraşır kemâl sıfatları bilmek; noksan sıfatlardan da Allah'ı tenzih etmekle mümkündür.³² Kur'an'da Allah'ı tanımayı kolaylaştıracak isim ve sıfatlar insanlara bildirilmiştir.³³ Bu sıfatların hepsi ezeli ve ebedidir, O'nun sıfatları yarattıklarının sıfatlarına benzemez.³⁴

Allah, mutlak bilgiye sahiptir ve bir aracıya ihtiyaç duymadan her şeyi bilir. O'nun bilgisi, her şeyi kuşatan, kusursuz ve eksiksiz bir bilgidir; hiçbir şey O'nun bilgi alanının dışında kalmaz. Allah, mutlak irade sahibidir; tüm eylemlerini dışsal bir nedenin etkisi olmadan özgürce gerçekleştirir. Aynı zamanda Allah, sonsuz kudrete sahip ve kâdir-i mutlak bir varlıktır. O'nun gücü, her şeye yeter ve bu gücü sınırlayacak herhangi bir dışsal güç veya neden yoktur.³⁵ Bu nedenle, Allah, mantıksal, metafiziksel ve fiziksel açıdan hiçbir sınırlama olmaksızın her şeyi yapabilen bir güç ve kudrete sahiptir.³⁶

Kudret sıfatının en belirgin göstergelerinden biri 'yaratma' eylemidir. Yaratma, Allah açısından yoktan var etme anlamına gelir ve bu yoktan yaratma eylemi, Allah'ı diğer varlıklardan ayıran bir sınırdır. Kur'an'a göre, Allah, kendisi dışında her şeyin yaratıcısıdır,³⁷ O; bütün varlığın kaynağı, ilk nedeni, vücuda getiricisi ve hareket ettiricisidir. Deizm inancının aksine Allah'ın yaratma eylemi bir seferde olup bitmiş bir

²⁹ el-Kâf 50/16.

³⁰ Hamdi Gündoğar, "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya Da Sorumsuz Özgürlük", ed. Vecihi Sönmez - Burhanettin Kıyıcı vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 30.

³¹ el-İhlâs 112/1.

³² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf (İskenderiye: Dârü'l-maârifî'l-Mısriyye, ts.), 277.

³³ el-Hadîd 57/3; er-Rahmân 55/26-27; Âl-i İmrân 2/2; eş-Şûrâ 42/11; er-Ra'd 13/9-10; en-Nahl 16/40.

³⁴ eş-Şûrâ 42/11. Bu ayetin yorumunda Mâtürîdî, yaratılmış varlıkların birbirleriyle benzerlik taşıdığını, ancak bu benzerliklerin tüm yönlerden geçerli olmadığını vurgulayarak, her varlığın kendine özgü özelliklere ve şekillere sahip olduğunu dolayısıyla Allah'ın yaratılmışlarla kıyaslanamayacağını ve benzerlikten uzak, eşsiz bir varlık olduğunu belirtir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdi Bâsellûm (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 9/110.

³⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 277.

³⁶ Ergin Ögçem, "Tanrının Bazı Sıfatları Bağlamında Deizmin İmkânına Dair Bir Analiz" 13/69 (2020), 1434.

³⁷ el-En'âm 6/102.

eylem değildir; O, an be an yaratma halindedir,³⁸ yarattığı âlemin düzeni ve işleyişiyle olan bağı ve ilişkisi devam etmektedir. Bunun en belirgin işaretleri mucizeler ve vahiydir. Allah, tabii düzene mucizeleriyle, insanlık âlemine ise vahiy ve peygamberler göndererek müdahale etmiştir. Nitekim tanrı olmanın bir işareti yaratma konusundaki bilgi, irade ve kudret iken bir başka işareti, onun, yarattığı düzene yönelik ilgi, hâkimiyet ve tasarrufla ilgili eylemleridir.³⁹

2.1. Kur'an'da Allah-Âlem İlişkisi

Âlem, 'alâmet' ya da 'bilmek' kökünden türemiştir ve yaratıcısının varlığına işaret eden, O'nun bilinmesine olanak tanıyan anlamına gelir.⁴⁰ Allah dışındaki her şeyi ifade eden âlem, Allah'ın varlığının alâmeti, göstergesidir; âlemden Allah'a ulaşılır. Bu manada yaratılan her şey Allah'ın varlığına âlem (delil)dir.⁴¹

Allah'ın 'Yaratıcı' olma sıfatı ile ilgili en temel bilgi kaynağı tabiat olarak kabul edilir. Yaratıcı kudret sahibi olan Allah, duyularla algılanabilen tüm varlıkları kendine birer işaret ve ayet olarak şahit kılmıştır. Bu tabii düzene dâhil olan insan da tabiatı anlama ve görünenin ötesine geçerek onu Allah'ı işaret eden semboller olarak yorumlama yeteneği ile donatılmıştır.⁴² İnsan ile tabiat arasındaki bu iletişim, hem insanın hem de tabiatın içerdiği anlamlarla mümkün olmaktadır. Allah'ın, insana âfâkta (dış dünyada) ve enfüste (içsel dünyasında) ayetlerini göstermesi de bu bağlamda gerçekleşmektedir.⁴³

Kelâmda isbât-ı vâcib bağlamında kullanılan yöntemlerden biri olan kıyâsü'l-gâib ale's-şâhid ilkesi de bu amaç doğrultusunda geliştirilmiştir. Bu ilke, tabiatta Allah hakkında bilgi edinmeyi mümkün kılan kavram ve kategorilerin varlığını kabul eder. Kelâm, başından itibaren tabiatı sağlam bir veri kaynağı ve derinlemesine bir analiz alanı olarak değerlendirerek, bilgi teorisine akıl ve doğru haberin yanı sıra tecrübeyi de eklemesi, bu gayeye ulaşmak içindir.⁴⁴

Allah'ın âlemden yarattığı her bir canlıyla kıyamete kadar sürecek dinamik bir iletişim kurması, sünnetullah gereği onun bu âlem için belirlediği yasaların ve kuralların bir yansımasıdır. Doğanın ve içindeki canlıların belirli bir süre içinde varlıklarını sürdürmesi; canlıların doğması, yaşaması ve ölmesi; mevsimlerin oluşması; kış aylarında doğanın canlılığını kaybetmesi ve bahar ayları ile yeniden hayat bulması, Allah'ın canlılarla olan

³⁸ er-Rahmân 55/29.

³⁹ Ögçem, "Tanrının Bazı Sıfatları Bağlamında Deizmin İmkânına Dair Bir Analiz", 1435.

⁴⁰ Süleyman Hayri Bolay, "Âlem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989),2/357.

⁴¹ Nureddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İFAV, 2020), 55.

⁴² Şaban Ali Düzgün, *Allah, Tabiat ve Tarih* (Ankara: İletişim Yayınları, 2016), 123.

⁴³ Fussilet 41/53.

⁴⁴ Şaban Ali Düzgün, "Allah, Tabiat ve Tarih", (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 124.

bağlantısının sürekliliğini ortaya koymaktadır. Bu süreç, âlemin yaratılışıyla başlayan ve kıyamete kadar sürecek olan etkileşimin varlığına işaret etmektedir.⁴⁵

Kur'an'a göre Allah'ın arşa istivâ ettiği şöyle ifadesini bulur: "Gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istivâ eden O'dur. Toprağa giren ve ondan çıkan, gökten inen ve ona yükselen her şeyi bilir. Nerede olursanız olun O sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı görmektedir."⁴⁶

İstivâ, ilahi kudret ve iradenin evrendeki her şey üzerinde daima geçerli olduğunu, tüm varlıkları kendi hâkimiyeti altında tutup yönettiğini ifade eden bir tanımlamadır.⁴⁷ Zira bu nitelendirmenin yer aldığı ayetlerde, Allah'ın tüm işleri yönettiği, gökleri destek olmaksızın yükselttiği, güneş, ay ve yıldızları iradesine boyun eğdirdiği, âlemlerin Rabbi olduğu ve yaratmanın yanı sıra yönetmenin de yalnızca O'na ait olduğu ifade edilmektedir.⁴⁸ Anlaşıldığı kadarıyla istivâ, yaratmanın tamamlanıp düzenin sürekli hale gelmesinden sonra gerçekleşebilir. Yani Allah, âlemi yarattıktan sonra, bir yana çekilmemiş, yarattıklarını hâkimiyeti ve gözetimi altına almıştır.

İstivâ, doğada hâkim olan sünnetullahın uygulanmasında ifade eder. Kur'an'da yer alan sünnetullah, Allah'ın tabiatı yaratıp sürdürebilmesi ve toplum yaşamını düzenlemesi için koyduğu yasaları temsil eder.⁴⁹ Kur'an'da, hem doğal varlıklar hem de tarihte yaşanan olaylar bağlamında geçerli olan ilahi kanunlara vurgu yapılmakta ve bu alanlarda sistemin belirli bir düzen ve kural çerçevesinde işlediği belirtilmektedir. İnsanların yaşamı ve ölümü için biyolojik yasaların yanı sıra, toplumların varlığı ve yokluğu için de sosyal yasalar bulunmaktadır. Ancak bu yasalar, zorunlu olmamakla birlikte, Allah'ın iradesine bağlıdır.⁵⁰ Deizmdeki gibi bir nedensellikten söz edilemez. Sünnetullah terimi, doğa yasalarının maddenin özünden kaynaklanmadığını; başka bir deyişle, temel doğa yasası olan sebep-sonuç ilişkisinin zorunlu bir durum olmadığını ifade eder.

İslam kelâmında âlemin yapısı ve işleyişi, Allah'ın sürekli ve doğrudan yaratıcı müdahalesi âdet teorisi ile açıklanır. Bu teori nesnelere herhangi bir sonuç üretme kapasitesine sahip olmadığını ve tüm nedensel etkilerin yalnızca fâil-i muhtâr ve kâdir-i mutlak olan Allah tarafından yaratıldığını iddia eder. Bu görüşü savunan kelamcılara göre, bölünemez parçalardan (cüz' lâ yeteazzâ) meydana gelen âlem, sürekli olarak yaratılıp yok edilen yapıya sahiptir.⁵¹ Bu durumda, tüm hareket ve değişimlerin nihai olarak Allah'ın fiili

⁴⁵ "Allah ile İnsan İletişimini Yeniden Düşünmek", *Diyanet Haber* (Erişim 21 Ekim 2024).

⁴⁶ *Kur'an Yolu* (Erişim 13 Ocak 2023); el-Hadîd 57/4.

⁴⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "İstivâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/403.

⁴⁸ er-Ra'd 137 2; el-A'râf 7/54.

⁴⁹ Yavuz, "İstivâ", 23/403.

⁵⁰ Paine, *Akıl Çağı*, 28-29.

⁵¹ Demir, Osman, *Kelamda Nedensellik-İlk Dönem Kelamcılarında Tabiat ve İnsan* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 148.

olduğu belirtilmiştir. Bu anlayışa göre, âlemin içindeki nesnelere arasında doğal bir süreklilik veya tabii bir kanun bulunmamaktadır.

Cisimler arasında meydana gelen etkileşim, birinin sebep diğerinin sonuç olduğu ilişki biçiminde değil, daha çok bir birliktelik ve yakınlık (iktiran) ilişkisidir. Allah, sürekli olarak nesnelere yaratarak, bu nesnelere devamlılık arz eden bir mahiyete sahip olmalarını engellemektedir. Örneğin, ateşin yakma özelliği ateşin kendisinde değil, ateşe temas eden maddede yamıcılığı yaratan Allah'tadır. Bu bakış açısı, tabiattaki düzeni sebep-sonuç ilişkilerine dayalı nedensellikten açıklayan anlayışa karşıdır. Bu durumda nesnelere içyapısından kaynaklanan bir nedensellik reddedilerek, tabiattaki tüm oluşumların Allah'ın sürekli yaratması ile açıklanması gerektiği öne sürülmüştür.⁵²

Evrendeki her hareket ve değişimin nihai olarak Allah'ın fiilinden kaynaklandığını belirten bu yaklaşım, doğa yasalarının bağımsız bir düzen ve sebep-sonuç ilişkisi oluşturduğunu öne süren deizm görüşüne ters düşmektedir. Aynı şekilde evrendeki ilahi müdahalenin kaçınılmaz ve sürekli olduğunu vurgulayan bu düşünce, deizmin; tabiatın kendi başına işleyen bir düzen kurduğunu ve tanrının bu düzenin dışında olduğunu savunan görüşünü geçersiz kılmaktadır. Dolayısıyla, Müslüman kelâmı, evrenin düzeni ve oluşumunun yalnızca Allah'ın iradesine bağlı olduğunu ve bu bakış açısının, doğal nedensellik ve bağımsız düzen anlayışını reddettiğini ortaya koymaktadır.

2.2. Kur'an'da Allah-İnsan İlişkisi

Allah insanı en güzel biçimde yaratmış,⁵³ ona kendi ruhundan üflemiş,⁵⁴ isimleri öğretmiş,⁵⁵ her zaman en yakınında olduğunu haber vermiş⁵⁶ ve onu yeryüzüne halife kılmıştır.⁵⁷ Göklerde ve yerde yaratılanların insanın hizmetine sunulması ve insan için yaratılmış olması, insanın yaratılışının önemli bir gayesinin olduğunu göstermektedir. İnsanın yaratılış amacı Allah'ı tanımak ve kulluk etmektir.⁵⁸ Allah'ı tanımak(bilmek) ancak O'nun kendini bildirmesiyle olur. Bu ise Allah-insan arasında zorunlu bir etkileşimi gerektirir.

İslâm'da insan ile Allah arasındaki iletişimin en belirgin vasfı, insanın Allah'a yükselişi ve Allah'ın insana tenezzül buyuruşudur. Kendi içinde, her insan Allah'ı bulabilir. İşte mü'min bir yandan güzel amelleriyle aşkın olan Allah'a kalben yükselmeye çalışırken, bir yandan aynı Allah'ı içkin yanıyla derinden hissedebilmektedir. Ne insanı ilâhlaştırmak, ne

⁵² Demir, Osman, *Kelamda Nedensellik-İlk Dönem Kelamcılarında Tabiat ve İnsan*, 147-151.

⁵³ et-Tîn 95/4.

⁵⁴ es-Secde 32/9.

⁵⁵ el-Bakara 2/31.

⁵⁶ el-Kâf 50/16.

⁵⁷ el-Bakara 2/30.

⁵⁸ ez-Zâriyât 51/56.

de Allah'ı insanlaştırmak durumuna düşülmeksizin, her iki varlık da kendi varlık sahasında kalmak suretiyle birbiriyle irtibat halinde bulunabilmektedir.⁵⁹

Kur'an'a göre Allah-insan arasındaki iletişim iki yönlüdür. İlki, Allah'tan insana doğru gerçekleşirken, ikincisi insandan Allah'a doğru gerçekleşir. Bu iletişim ayrıca iki farklı boyutta meydana gelir: Birincisi sözlü, her iki taraf da insan dilini kullanarak meramını anlatır; ikincisi ise sözsüz, Allah tabiat âyetlerini (işaretlerini), insan da bedeninin hareket ve işaretlerini kullanarak istek ve arzularını anlatır.⁶⁰

2.2.1. Allah-İnsan İlişkisinde Sözlü İletişim: Vahiy

Sözlükte hızlı bir şekilde ve gizlice söylemek, işaret etmek, ilham etmek⁶¹ gibi anlamlara gelen vahiy terim olarak "Allah'ın, bir emri, bir hükmü veya bilgiyi peygamberine gizli olarak bildirmesi" demektir.⁶² Vahiy, en dar anlamıyla, Allah'ın insanlığa doğrudan müdahale ederek özel bir bildirimde bulunmasını ifade eder.⁶³ Kur'an, Allah'ın, insanlar içinden seçtiği bir kimseye, vahiy yoluyla, kulluğun temel ilkelerini içeren bir din göndermesinin, bu dini, peygamberi aracılığıyla kullarına öğretmesinin şaşılabilecek/yadırganacak bir tarafı olmadığını belirtir.⁶⁴ Bu manada asıl tutarsızlık yarattıklarıyla hiçbir şekilde iletişime geçmeyen, aşkın bir tanrı tasavvurunda aranmalıdır.

Vahiy, bir bakıma Allah'ın kelâm sıfatının bir tecellisi olarak konuşmasıdır. İletişimde taraflar öncelikle kendini tanıtır. Allah-insan iletişimde iletişimi başlatan taraf Allah'tır. Allah sayısız isimlere sahip olduğu halde kendini Kur'an'ın ilk ayetinde Rab olarak tanıtır.⁶⁵ Rab süreklilik vurgusu içeren bir ifadedir. Henüz ilk ayette Yaratıcı-yaratılan yerine Rab-kul isimlendirmesi yapılması bu iletişim sürecinin dinamizmine vurgu niteliğindedir.

Allah'ın iletişim halinde olduğu en yetkin (mükerrerem)⁶⁶ varlık insandır. İlk insanla başlayan bu iletişim süreci⁶⁷ zamanın belirli dönemlerinde gönderilen elçiler vasıtasıyla sürekli devam etmiştir. Vahiy olarak tanımlanan bu iletişimin yalnızca seçilmiş elçilerle sınırlı olduğu düşüncesi, vahyin gerçek anlamını kavrayamamaktır. Çünkü vahiy, o elçi aracılığıyla tüm insanlığa iletilen mesajları kapsamaktadır. İşte insanın Allah'a karşı sorumluluğu, bu ilahi mesajın muhatabı olmasıyla başlamaktadır. Vahyin temel amacı, insanın dünyaya geliş amacının kendisine açıklanması ve Yaratıcı tarafından tanınmasının

⁵⁹ Süleyman Gümrükçüoğlu, "Kur'an'da Allah ve İnsan Arasındaki İletişim Kodları" 6/4 (2013), 852.

⁶⁰ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*, çev. M. Kürşad Atalar (İstanbul: Pınar Yayınları, 2019), 231.

⁶¹ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn* (Dâr ve Mektebtü Hilâl, ts.), 3/320.

⁶² Yusuf Şevki Yavuz, "Vahiy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012) 42/440.

⁶³ Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, 99.

⁶⁴ Yûnus 10/ 2.

⁶⁵ el-Alak 96/1.

⁶⁶ el-İsrâ 17/70.

⁶⁷ el-Bakara 2/31.

sağlanmasıdır. Bununla beraber vahiy, yeryüzünde bozgunculuk yapan, Yaraticısını unutan, yaratılış amacından ve fitratından uzaklaşan insana tekrar fitratını hatırlatmak, dünya ve ahiretini mamur etmelerini ve kendi aralarındaki ilişkiyi düzene koymalarını sağlamayı hedeflemektedir.⁶⁸

Vahiy, ancak Allah-insan ilişkisinin mahiyetini doğru kavramakla anlaşılabilir bir olgudur. Aralarında denklik bulunmayan bu iki varlık arasındaki ontolojik farklılık iletişimi de farklı kılmış, çeşitlendirmiştir. Allah ile insan arasındaki iletişim, beşerin sınırlarını aşan ilahi bir lütuf olarak, ancak Allah'ın belirlediği yollarla mümkündür. Vahyin bazen doğrudan, bazen bir perde arkasından ya da bir elçi aracılığıyla gerçekleşmesi,⁶⁹ ilahi iradenin insan idrakine uygun biçimde tecelli ettiğini göstermektedir. İletişimdeki bu çeşitlilik, Allah'ın her durumda insanla bağlantısını sürdürdüğünü gösterirken, insanın da bu ilahi hitaba kulak vererek sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini hatırlatır.

Kur'an'ın pek çok ayetinde yarattıklarıyla iletişime geçmeyen, onlara fayda ya da zarar ver(e)meyen, işitmeyen, konuşmayan, adeta putlaştırılmış deistik tanrı düşüncesi eleştirilmektedir.⁷⁰ Hz. İbrahim, malum kıssada putları kimin kırıldığını öğrenmek için orada bulunan topluluğa durumu büyük puta sormaları gerektiğini söylediğinde, onlar, onun(büyük putun)konuşmadığını –pekâlâ- kendisinin de bildiğini söylemişlerdir. Bunun üzerine “*Aklınızı kullanmaz mısınız?*”⁷¹ denilerek Hz.İbrahim'in dilinden, iletişime geçmeyen tanrı inancının aklen de tutarsız olduğu ifade edilmiştir. Başka bir kıssada ise Allah'ın yaratan yanını tasdik edip, yöneten yönünü kabul etmeyen inanişe karşı Hz. İbrahim'in, bu kez mantık önermesine benzer bir akıl yürütme ile:“(*Mademki Beni yarattı, (o halde) yolumu gösterecektir.*”⁷² şeklindeki cevabı dile getirilmiştir.

Hz. İbrahim'in, kendisini yaratanın aynı zamanda yol gösterici olacağı sonucuna varması, tanrı kavramının aktif bir rehberliği de içerdiğini gösterir. Kur'an, bu anlatımlarla insanın sadece yaratılmış olmakla kalmayıp, vahiy yoluyla sürekli rehberlik gören bir varlık olduğuna dikkat çeker. Dolayısıyla, deistik bir tanrı anlayışının eksikliği, Kur'an'da hem teolojik hem de akli açıdan ortaya konularak, insanın yaratıcı ile sürekli iletişim kurmasının önemi vurgulanır. Bu durumda, insan aklının dinle çelişmesi ya da aklın kendisinden uzaklaşması mümkün değildir. Dolayısıyla, İslâm bağlamında vahiy göz ardı eden doğal bir din arayışına ya da deist bir inanca zemin oluşturacak bir durum söz konusu değildir.

⁶⁸ Mehmet Akif Ceyhan, “Allah - İnsan İletişimi Açısından Vahiy”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 16/2 (31 Aralık 2018), 347.

⁶⁹ eş-Şûrâ 42/51.

⁷⁰ Tâhâ 20/89.

⁷¹ el-Enbiyâ 21/65,66,67.

⁷² eş-Şuarâ 26/78.

2.2.2. İnsan-Allah İlişkisinde Sözlü İletişim: Dua

Dua, sözlük anlamıyla Allah'a yönelip O'ndan hayır talep etmek ve O'na yakarıyla dilekte bulunmak demektir.⁷³ İslam literatüründe ise dua, Allah'ın azameti karşısında kulun acziyetini itiraf etmesini, sevgi ve tazim duyguları içinde O'nun lütuf ve inayetini dilemesini ifade eder.⁷⁴

Dua kavramı, İslam'ın yeniden şekillenen anlam alanında zikir, tesbih, hamd, sena, şükür, tövbe, istiğfar, istiaze gibi terimlerle sıkı bir ilişki geliştirmiştir. İnsan, zor ve sıkıntılı durumlar karşısında Allah'ı hatırlayarak, aczini, zayıflığını ve kusurlarını içten bir şekilde itiraf edip O'ndan yardım talep eder (zikir, istiaze, istiane). Kötü durumdan kurtulma arzusu, yaptığı günah ve kusurlardan dolayı pişmanlık hissetmesine ve kalbini arındırmaya yönlendirir; aynı zamanda Allah'ı övüp yüceltme ve af dileme ihtiyacını doğurur (zikir, tesbih, hamd, sena, tövbe, istiğfar). Bazen de sıkıntıdan kurtulup nimet ve rahata kavuştuğunda memnuniyetini ifade eder (şükür, hamd, sena). Bu çerçevede, niyaz, tövbe, istiğfar ve istiaze kavramları "istek" olarak değerlendirilebilirken; tesbih, tehlil, tenzih, hamd, sena ve şükür gibi terimler "zikir" kategorisinde toplanabilir.⁷⁵

Dua, Allah ile insan arasındaki ilişki bağlamında duygusal bir iletişim biçimidir. Mü'minin Allah ile kurduğu duygusal bağda, dualar bazen sözlü olarak, bazen de yüreğinin derinliklerinde sessizce ifade edilir. Bu dualar, sevincin, hüznün, yalnızlığın, pişmanlığın, şükürün, acizliğin ve çaresizliğin kısacası insanın her türlü durumu hakkında Allah ile paylaşılan özel bir sohbet niteliğindedir. Dua, kişinin Allah ile vasitasız olarak gerçekleştirdiği, belirli bir yer veya zamana bağlı olmayan bir iletişim modelidir.⁷⁶

İnsan, aciz yaratılmıştır.⁷⁷ Bu acziyet insan tabiatında bulunan kendinden üstün bir güce yönelme ihtiyacını doğurur. Dua işte bu fitri yönelişin adıdır. Nitekim tevhid inancına sahip olmayan insanların bile fitratlarında var olan bu karşı konulamaz yönelişle tehlike anlarında Allah'a yalvarıp yakardıkları görülür.⁷⁸ Bir kötülüğün giderilmesi veya bir iyiliğin elde edilmesi için üstün bir kudretten yardım talebi evrensel bir olgudur.⁷⁹ Kur'an'da yalnızca insanların değil canlı ve cansız bütün mahlûkatın tabiatında Allah'a doğru bir

⁷³ Ebu'l-Feyz Muhammed Murtezâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Kuveyt: et-Turâsu'l-Arabiyyi, 2004), 38/46. A'râf suresi 55. ayette "Rabbinize yalvara yakara ve gizlice dua edin." buyrularak dua sırasında alçak gönüllülük ve içtenlikle Allah'a yönelmek gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

⁷⁴ Osman Cilacı, "Dua", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/529.

⁷⁵ Selahattin Parlador, "Dua (İslâm'da Dua)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/531.

⁷⁶ Ayşegül Hafizoğlu, *İnsan Allah İlişkisinin Duygusal Boyutu* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2020), 336-337.

⁷⁷ en-Nisâ 4/28.

⁷⁸ *Kur'an Yolu* (Erişim 31 Ağustos 2024), Yûnus 10/22.

⁷⁹ Parlador, "Dua", 9/531.

yönelişin varlığı ifade edilir.⁸⁰ Deizm, insandaki bu doğal yönelişi görmezden gelerek insan fitratıyla uyumlu olmayan bir inanç üretmekle kalmamış insanın sınırlı aklına sınırsız yetki vererek onun ilahi olana yönelmesini de engellemeye çalışmıştır.

Allah, âlemi yaratarak bütün mahlûkata yönelik bir iletişim sürecini de başlatmış olur. Daha sonra yarattıkları arasından insanı seçerek onu vahyine muhatap kılar. Allah-insan iletişiminde, vahiy göndermek suretiyle iletişimi başlatan taraf Allah'tır. İnsandan bu adıma cevap vermesi beklenir. İstenilen cevap iman ve tasdiktir. Aynı şekilde insan-Allah iletişiminde de insan Allah'a dua ettiğinde bir karşılık bekler, duasına cevap alacağını ümit eder. Kur'an'da insanın beklentisine: “...Ben yakınıml!”⁸¹ şeklinde bizzat Allah'ın dilinden muazzam bir karşılık verilir. Dolayısıyla dua, insan ile Allah arasında tek taraflı olmayan, süreklilik ifade eden aktif bir süreçtir.

Dua, belirli bir zaman ya da konuyla sınırlandırılmış bir eylem değildir.⁸² İnsan yaşamın her anında her işte Allah'a yönelebilir. Deizm inancındaki Yaratan-yaratılan arasındaki iletişimsizlik modeline karşılık bir hidayet rehberi olarak Kur'an,⁸³ ortaya koyduğu ilkelerle bireyin günlük yaşamını da düzenler. Kur'an bir bakıma dua ile beraber kulluğu da inşa eder. Kur'an, duaların yol gösterici özelliği ile Müslüman şahsiyetin oluşumuna katkıda bulunarak, kişinin hayatına ilahi bir istikamet sağlar. İnsan ne için dua etmesi ya da etmemesi gerektiğini de yine Kur'an'dan öğrenir.⁸⁴ Diğer bir deyişle Rabbi tarafından ona, nasıl dua edeceği öğretilir. Çünkü insan, aklı ile bir dereceye kadar doğruyu-yanlış, iyiyi-kötüyü ayırt edebilse de ahlâki kemâl noktasına ancak vahyin yol göstericiliğiyle ulaşabilir. Örneğin, günde beş vakit namaz kılan bir Müslüman her rekâta Fatiha'yı okuyarak günde kırk kere Rabb'ine “*Beni sırât-ı müstakîme (dosdoğru yol) ulaştır*” diye niyazda bulunur. Bununla beraber sırât-ı müstakîmin ne olduğu, ona ulaşmak için yapılması gereken belli başlı dinî ve ahlâkî vecibeler de ayrıca kendisine bildirilerek dosdoğru yolu vahyin ışığıyla bulması hedeflenir.⁸⁵

Kur'an bir dua olan Fatiha ile başlar ve yine bir dua olan Nâs suresi ile biter. Her iki surenin ilk ayetinde Rab isminin kullanılması dikkat çekicidir. Allah bununla terbiye eden, yöneten, eğiten yönünün hayatın başlangıcından sonuna kadar devam ettiğini- deizm inancının aksine- kâinatı yaratıp öylece kendi haline bırakmadığını özellikle vurgular gibidir. Fatiha'da, Allah'ın âlemlere Rab (Rabbü'l-âlemin) oluşu ifade edilirken, Nas suresinde “insanların Rabbi (rabb'in-nas)” ifadesi kullanılır. Allah hem âlemleri, kâinatı, doğayı, canlı cansız bütün varlıkları hem de insanları yönetendir.

⁸⁰ Kur'an Yolu (Erişim 30 Ağustos 2024), el-İsrâ 17/44.

⁸¹ Kur'an Yolu (Erişim 31 Ağustos 2024), el-Bakara 2/186.

⁸² el-Bakara 2/201.

⁸³ en-Neml 27/77.

⁸⁴ el-Mutaffifîn 83/26.

⁸⁵ el-En'âm 6/151-153.

Nâs suresinde Rab ifadesi yanında insanların meliki/hâkimi ifadesi de geçer. Melik, emir ve yasaklarla insan topluluğunu yöneten kişidir. Bu kelime özellikle akıllı varlıkları yöneten için kullanılır; örneğin “insanların meliki” denir, “eşyanın meliki” denmez.⁸⁶ Yönetilen ifadesiyle kastedilen bütün insanlar olunca, kanunlarıyla, emir ve yasaklarıyla onların yöneticisi, mâlik ve hâkimi de Allah'tan başkası değildir. Ayrıca dünyada insanları yöneten hükümdarlar, krallar ve bunları tanrı sayıp tapan toplumlar geçmişte görülmüştür, bugün de farklı boyut ve tezahürlerde görülebilmektedir. Bu sebeple söz konusu sûrede insanların Rab'lerinin de hükümdarlarının da ilâhlarının da sadece Allah olduğuna ve yalnızca O'na sığınmak, O'na tapmak, O'nun hükümranlığını tanımak gerektiğine dikkat çekilmiştir.

Kur'an'da insanın Allah'la olan irtibatını her daim canlı ve dinamik tutması gerektiği bu bağlamda insanın ancak Allah'ı anmakla sıkıntılarında kurtulabileceği vurgusu yapılır.⁸⁷ Müslüman, hem sıkıntılı zamanlarında hem de rahat zamanlarında Allah ile iletişimini devam ettirmelidir. Bu bağlılığı kötü günlerinde isyan etmeden sabırla, iyi günlerinde büyüklemeden şükürle göstermelidir.⁸⁸ Başına bir sıkıntı gelince Allah'ı hatırlamak, nimete kavuşunca O'nu unutmak, Kur'an'da müşrik tipolojisine uyan bir davranış olarak ifade edilmektedir.⁸⁹ Dua etmek, Allah-insan arasındaki bağı koparmamak adına, Allah'ın ipine⁹⁰ (hablullah) her koşulda sınıksız sarılmayı gerektirir ki kul, Rabb'iyle rabitasını bırakarak yanlış yol arayışlarına girip dalalete kapılsın.

İnsan hata yapmaya meyilli yaratılmıştır. Allah, insanın her halinin kendisine yaklaşmak için vesile kılınmasını istemektedir. Hatta suçluluk duygusu, insanın Allah önünde acziyetini anlayıp iyi bir kul olmaya imkân verdiği için bu anlamda önemlidir. Yaratıcı, hata yaptığı halde pişmanlık içerisinde kendisine iltica eden kuluyla irtibatını koparmayarak, ona, tövbe edip, affedilebilme imkânı vermiştir. Modern zamanda depresyon gibi birtakım psikolojik rahatsızlıkların en önemli sebeplerinden biri de insanın, suçluluk(günah) duygusuyla geri dönülmez bir yola girildiğini düşünerek ümitsizliğe kapılmasıdır. Deizm gibi Allah'ın hayat içerisinde devre dışı bırakıldığı inançlarda, yapılan hatalarda telafi imkânının olmadığı düşünülmesi insanın yaratıcıdan zamanla daha da uzaklaşmasına sebep olmaktadır. Ancak Müslüman, inancı gereği bilir ki işlediği günah Yaratıcıyla bağının kopmasını gerektirmez. Aynı şekilde bir Müslüman hiçbir zaman, dua ettiğinde Allah'ın kendisini eli boş döndürmeyeceğini bilerek O'ndan ümidini kesmez.⁹¹ Allah, insanın yapılan hatalarının ardından pişmanlık içerisinde Kendi'sine yönelmesini ister. Nitekim bir hadiste Allah'ın kendisine tövbe edilmesinden duyduğu mutluluk çölde

⁸⁶ el-İsfahanî, *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*, 304.

⁸⁷ *Kur'an Yolu* (Erişim 30 Ağustos 2024), er-Ra'd 13/28.

⁸⁸ *Kur'an Yolu* (Erişim 30 Ağustos 2024), el-Bakara 2/156.

⁸⁹ ez-Zümer 39/8.

⁹⁰ Âl-i İmrân 3/103.

⁹¹ Meryem 19/4.

devesini kaybedip sonra bulan kimsenin mutluluğuna benzetilmektedir.⁹² Bu durumda tövbe ve pişmanlık duyguları da yaratıcıyla kurulan bağı güçlendirmede büyük önemli rol oynar.

İnsan dua ederek bir anlamda işini Allah'a havale ettiğinde ruhsal bir rahatlama yaşar. İslam inancına göre Allah insana vekildir.⁹³ Nasıl ki gündelik hayatta işler güvenilir bir vekile emanet edildiğinde kişide güven ve rahatlama hissi oluşursa mü'min de dua ile her işinde Rabbini vekil kılarak kendini güvende hisseder.

Allah, insana, hangi durumda ve ne şekilde dua etmesi gerektiğini Kur'an'da, peygamber duaları üzerinden de bildirmektedir. Hz. Âdem kıssasında, insanın yaptığı hatada hemen Rabb'ine yönelmesi, hatalarını itiraf etmesi, bağışlanma dilemesi ve Allah'ın yüceliğini ikrar etmesi için dua etmesi gerektiği vurgulanır. Yine Hz. Yusuf'un, yaşadığı zor durumlarda Rabb'ine "veli" hitabıyla seslendiği görülmektedir. "Veli" kavramı "dost" manasında kullanıldığı gibi "yönetip, himaye eden" anlamlarına da sahiptir. Her iki kullanımda da Yaratıcının hayata içkin yönüne vurgu yapılarak O'na iltica edildiği göze çarpar. Hz. Yusuf sıkıntıları atlatıp nimete kavuştuğunda bu kez de şükreden bir kul olarak Rabb'ine niyazda bulunur.⁹⁴ Kısacası peygamber duaları bizlere her durumda Allah'la iç içe bir yaşam modeli sunar. Bu yaşam modelinde dua yoluyla Allah ile güçlü ve sağlam bir bağ kurmanın Müslüman olmanın gereklerinden olduğu vurgulanır. Ayrıca bu bağı sağlam kurmuş bir Müslümanın hiçbir şekilde başka yol arayışlarına girmeyeceği de ifade edilmiş olur.

Sonuç

Allah ile insan arasında kurulan yaratıcı-yaratılan ilişkisi, oldukça özel bir niteliğe sahiptir. Deizm anlayışı, insanın Tanrı ile sağlam ve etkili bir ilişki kurmasını neredeyse imkânsız hale getirerek, kişinin hem inanç açısından hem de ruhsal bakımdan ciddi sarsıntılar yaşamasına neden olmaktadır.

Hıristiyanlıkta deizmle ilgili bir sorunun varlığı anlaşılabilir bir durumken, Müslüman inancı açısından böyle bir sorun söz konusu değildir. Müslüman dünyasında deizm, dinin özünden değil, daha çok din adına ortaya atılan yanlış inançlardan ve bazı hatalı uygulamalardan kaynaklanmaktadır.

Deizmin, tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi vahyi reddederek yalnızca akli referans alması, Batı'nın sekülerizm de dâhil olmak üzere çeşitli kültürel değerlerini meşrulaştıran bir anlayışın oluşmasına yol açmıştır. Eğer Tanrı ile insan arasındaki vahye dayalı bağ koparılırsa, dini duygu ve düşüncelerin tatmin edilmesi ve inançların pratik hayata yansıtılması da imkânsız hale gelir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, Tanrı'nın insana bir

⁹² Bekir Topaloğlu, "Tövbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/280.

⁹³ Âl-i İmrân 3/173.

⁹⁴ Yûsuf 12/ 101.

hidayet kaynağı olarak vahiy göndermeyeceği ve aklın gerçeği bulmada yeterli olduğu düşüncesi, sekülerizmin de dini bir referans ve meşruiyet temeli oluşturmasını sağlamaktadır.

Deizmin tanrı-insan münasebetinde vahyi reddedip, akli tek referans kaynağı olarak kabul etme düşüncesi, sekülerizm başta olmak üzere Batının bütün kültürel değerlerini meşrulaştıran bir anlayışın oluşumuna da zemin hazırlamıştır. Tanrı ile insan arasındaki vahye dayalı bağlar kopartıldığında dini duygu ve düşüncelerin tatmin edilmesi ve inançların uygulamaya yansması da imkânsız hale gelmektedir. Bu bağlamda Tanrı'nın insana bir hidayet kaynağı (vahiy) göndermeyeceği, aklın hakikati bulmada yeterli olduğu anlayışı, sekülerizm için de dini bir referans ve meşruiyet zemini oluşturmaktadır.

Kaynakça | References | مصدر

- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı, 2010.
- Bozkurt, Mustafa - Kuyucu, Mehmet. "Tanrı-İnsan İlişkisi Bağlamında Deizm'in Temel İddialarının Eleştirisi". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/2 (2020).
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Ceyhan, Mehmet Akif. "Allah - İnsan İletişimi Açısından Vahiy". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 16/2 (31 Aralık 2018), 347-372.
- Cilacı, Osman. "Dua". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/529-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Çağlayan, Harun. "Psiko-sosyal ve Teolojik Açından Deist Söylem". *Hz. Peygamber ve Gençlik Sorunları*, 52-61.
- Demir, Osman. *Kelamda Nedensellik-İlk Dönem Kelamcılarında Tabiat ve İnsan*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2. Basım, 2015.
- Dorman, Emre. *Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Düzgün, Şaban Ali. *Allah, Tabiat ve Tarih*. Ankara: İletişim Yayınları, 2016.
- Düzgün, Şaban Ali. "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin". *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Erdem, Hüsameddin. "Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi". 9/109-111. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Erdoğan, İbrahim Halil. "Deizm ve Tabii Din Arayışı Bağlamında Bir Analiz". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / 11/57* (2018).
- Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'ayn*. Dâr ve Mektebtü Hilâl, ts.
- Gümrükçüoğlu, Süleyman. "Kur'an'da Allah ve İnsan Arasındaki İletişim Kodları" 6/4 (2013), 852.
- Gündoğar, Hamdi. "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya Da Sorumsuz Özgürlük". ed. Vecihi Sönmez - Burhanettin Kıyıcı vd. 29-40. Van: Ensar Neşriyat, 2017.
- Hafizoğlu, Ayşegül. *İnsan Allah İlişkisinin Duygusal Boyutu*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Tanrı ve İnsan*. çev. M. Kürşad Atalar. İstanbul: Pınar Yayınları, 2019.
- İsfahanî, Rağîb. *Müfredât Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. Mehmet Yolcu - Abdülbaki Güneş. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Kardaş, Meryem. "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din Tasavvuru". *Din Karşısı Çağdaş Akımlar ve Deizm*. Van: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2017.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Fethullah Huleyf. İskenderiye: Dârü'l-maârifî'l-Mısriyye, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdi Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Ögçem, Ergin. "Tanrının Bazı Sıfatları Bağlamında Deizmin İmkânına Dair Biz Analiz". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/69 (2020), 1426-1436.

- Paine, Thomas. *Akil Çağı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.
- Parladır, Selahattin. “Dua (İslâm’da Dua)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/530-535. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Sâbûnî, Nureddin. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İFAV, 19. Basım, 2020.
- Şekerci, Ahmet Erhan. *Aydınlanma ve Din*. İstanbul: İnsan yayınları, 1. Basım, 2015.
- Topaloğlu, Bekir. “Rab”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/372-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Topaloğlu, Bekir. “Tövbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/279-283. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Wood, Allen W. “Deism”. *Encyclopedia of Religion*. ed. Lindsay Jones. C. 4. New York: Thomson Gale, 2005.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İstivâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/402-404. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Zavalsız, Y.Sinan - Şahin, Ensar. “Ateist ve Deistlerin Din Algısı”: *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2018).
- Zebîdî, Ebu’l-Feyz Muhammed Murtezâ. *Tâcu’l-’arûs min cevâhiri’l-kâmûs*. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî. Kuveyt: et-Turâsu’l-Arabiyyi, 2004.
- Diyanet Haber. “Allah ile İnsan İletişimini Yeniden Düşünmek”. Erişim 21 Ekim 2024. <https://www.diyanehaber.com.tr/allah-ile-insan-iletisimini-yeniden-dusunmek>.